

Západočeská univerzita v Plzni

FAKULTA PEDAGOGICKÁ
KATEDRA ČESKÉHO JAZYKA A LITERATURY

POJETÍ PŘÍPONY A KONCOVKY V SOUČASNÉ ČESKÉ LINGVISTICE
BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Eliška Varadová
Český jazyk se zaměřením na vzdělávání
léta studia (2009 - 2012)

Vedoucí práce: PaedDr. Helena Chýlová

Plzeň, 2012

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a zdrojů informací.

Plzeň, 9. července 2012

.....
vlastnoruční podpis

Poděkování

Chtěla bych poděkovat vedoucí své bakalářské práce PaedDr. Heleně Chýlové za čas, který mi věnovala při konzultacích, odborné vedení a cenné rady.

OBSAH

1	ÚVOD.....	1
2	METODA PRÁCE A STANOVENÍ PRACOVNÍCH HYPOTÉZ.....	2
3	MORFEMATIKA A SLOVOTVORBA	3
3.1	VYMEZENÍ MORFEMATIKY JAKO LINGVISTICKÉ DISCIPLÍNY	3
3.2	VYMEZENÍ SLOVOTVORBY JAKO LINGVISTICKÉ DISCIPLÍNY.....	3
3.3	MORFEMATIKA A SLOVOTVORBA – SPOLEČNÉ A DISTINKTIVNÍ RYSY	4
3.4	DERIVACE, PREFIXACE, SUFIXACE	5
4	ZÁKLADNÍ TERMÍNY Z OBLASTI MORFEMATIKY A SLOVOTVORBY	7
4.1	MORF, MORFÉM	7
4.1.1	Morfém.....	7
4.1.2	Morf.....	7
4.2	AFIX	9
4.3	TVAROTVORNÝ FORMANT.....	9
4.3.1	Koncovka	10
4.3.2	Zakončení.....	10
4.4	PREFIX.....	11
4.5	SUFIX.....	12
4.6	SLOVOTVORNÝ FORMANT, SLOVOTVORNÝ ZÁKLAD	12
4.6.1	Slovotvorný formant	12
4.6.2	Slovotvorný základ	13
4.7	KONVERZE V UŽŠÍM A ŠIRŠÍM SLOVA SMYSLU.....	13
5	POJETÍ PŘÍPONY A KONCOVKY	17
5.1	SUFIX.....	17
5.2	KONCOVKA.....	19
6	PROBLÉMOVÁ MÍSTA PŘI MORFEMATICKÉ ANALÝZE	21
6.1	MORFÉMOVÁ HRANICE	21
6.2	VYMEZENÍ PRÉZENTNÍHO KMENE.....	22
6.3	PŘECHODNÍKY.....	23
6.4	INFINITIV	24
7	PROBLÉMOVÁ MÍSTA PŘI SLOVOTVORNÉ ANALÝZE	25

7.1 MORFÉMOVÝ UZEL / ŠEV.....	25
8 SLOVOTVORNÉ A MORFEMATICKÉ TERMÍNY A JEJICH DIDAKTICKÁ APLIKACE V UČEBNÍCÍCH PRO ZŠ 26	
8.1 KRITÉRIA HODNOCENÍ	26
8.2 EVA HÁJKOVÁ, VĚRA KOČÁRKOVÁ – ČEŠTINA PRO 5. ROČNÍK ZÁKLADNÍ ŠKOLY	27
8.3 ILONA BALKÓ, LUDMILA ZIMOVÁ – ČESKÝ JAZYK PRO 5. ROČNÍK ZÁKLADNÍ ŠKOLY	28
8.4 JANA ŠTROBLOVÁ – ČESKÝ JAZYK PRO PÁTÝ ROČNÍK.....	29
8.5 LUDMILA KONOPKOVÁ, VĚRA TENČLOVÁ – ČESKÝ JAZYK PRO 5. ROČNÍK ZÁKLADNÍ ŠKOLY	30
8.6 ZDEŇKA DVOŘÁKOVÁ, VLASTIMIL STYBLÍK, KARLA ONDRÁŠKOVÁ - ČESKÝ JAZYK PRO 5. ROČNÍK ZÁKLADNÍ ŠKOLY	30
8.7 HELENA CHÝLOVÁ, ZITA JANÁČKOVÁ, EVA MINÁŘOVÁ, JITKA ZBOŘILOVÁ – ČESKÝ JAZYK 5: UČEBNICE PRO 5. ROČNÍK.....	33
8.8 HANA MIKULENKOVÁ - ČESKÝ JAZYK 5: UČEBNICE PRO PÁTÝ ROČNÍK	34
9 KOMPARACE TERMÍNŮ V JEDNOTLIVÝCH UČEBNÍCÍCH	36
10 ZÁVĚR.....	39
11 SEZNAM LITERATURY	41
12 SEZNAM ZKRATEK.....	43
13 RESUMÉ.....	44

1 ÚVOD

Pro svou bakalářskou práci jsem si zvolila téma pojetí přípony a koncovky v současné lingvistice. Důvodů, proč jsem si toto téma zvolila, je několik.

Oblast slovtvorby mě vždy zajímala, a proto jsem se chtěla hlouběji seznámit jak se samotnou problematikou, tak se slovtvornými publikacemi. V důsledku toho bylo nutné zmapovat, k jakému pojetí se přiklánějí autoři mluvnic češtiny.

Se slovtvorbou a termíny spadajícími do této problematiky se poprvé seznamujeme už na základní škole. Během svého studia na střední škole jsem se ale s problematikou slovtvorby nesetkala, výuka byla zaměřena spíše na literaturu. Především proto mě zajímá jazyková stránka češtiny, zejména otázka slovtvorby.

V této práci jsem se zaměřila na skutečnost, jak se mohou lišit jednotlivá pojetí slovtvorných termínů, jak se na ně dá rozdílně nahlížet a rozdílně je chápat. Pro zmapování termínů byly vybrány definice z několika odborných slovtvorných prací a mluvnic. Zvolila jsem stěžejní slovtvorná díla posledních padesáti let, aby bylo možné postihnout odlišnosti jednotlivých pojetí.

V praktické části jsem provedla sondu do učebnic pro základní školy, kde jsem zjišťovala, zda jsou jednotlivé definice dostačující a zda je užívána vhodná didaktická terminologie (podle publikace Didaktika češtiny od Čechové a Styblíka, 1989).

Klíčové pojmy této práce jsou *přípona* a *koncovka*. Zvolila jsem je proto, že zejména u flektivních jazyků bývá často problematičtější vydělit ze slovního tvaru příponu a následně koncovku než např. předponu.

Vedle slovtvorby řadím do práce i oblast morfe matiky. Je to z toho důvodu, že se obě disciplíny zabývají stejnými termíny, a v důsledku toho mohou působit problémy.

2 METODA PRÁCE A STANOVENÍ PRACOVNÍCH HYPOTÉZ

V této práci jsem kombinovala metodu studijní a komparační. Nejdříve jsem prostudovala odbornou literaturu a snažila se nashromáždit veškeré informace o dané problematice. Metodu komparační jsem uplatnila při srovnávání jednotlivých pojetí daných termínů.

Práce je rozdělena do dvou částí, teoretické a praktické.

Teoretická část je zaměřena na vymezení jednotlivých slovotvorných a morfematických pojmů. Pozornost jsem věnovala nejen příponě a koncove, ale při studiu odborné literatury jsem zjistila, že je nutné vymezit i další slovotvorné a morfematické pojmy. Dále jsem zde srovnávala pojetí v předních slovotvorných dílech české lingvistiky. Jednotlivé termíny v odborných publikacích jsem porovnávala ve vzestupném pořadí, podle roku vydání prací. Cílem teoretické části bylo postihnout posuny od vymezení starších k těm současným, a také zjistit, zda se od šedesátých let minulého století objevily nové poznatky nebo rozdílné nazírání na tuto problematiku.

V praktické části jsem kladla důraz na didaktické zpracování slovotvorných a morfematických pojmů pomocí sondy do učebnic pro základní školy. Záměrem bylo zjistit, zda jsou lingvistické pojmy prezentovány v souladu s vymezením odborníků a zda je didaktické zpracování ucelené a srozumitelné.

1. Při psaní této práce jsem předpokládala, že se pojetí jednotlivých termínů budou alespoň minimálně lišit, vzhledem k rozpětí padesáti let, ve kterých byla díla napsána a vydána.
2. S ohledem na záměrné didaktické zjednodušení se také domnívám, že v učebnicích pro základní školy nebude zmíněn pojem kmenotvorná přípona.
3. Vzhledem ke školskému zjednodušení v učebnicích pro základní školy také předpokládám, že v učebnicích bude uváděn termín příponová část.
4. Dále předpokládám, že v učebnicích budou užívané termíny ve shodě se současnou lingvistickou teorií.

3 MORFEMATIKA A SLOVOTVORBA

3.1 VYMEZENÍ MORFEMATIKY JAKO LINGVISTICKÉ DISCIPLÍNY

Encyklopedický slovník češtiny (2002, s. 273) definuje morfematiku jako *morfologii zabývající se lineární analýzou slova na morfémy*. Shodné vymezení uvádí i František Čermák (2012, s. 15): *Morfologie chápaná z hlediska (textové, lineární) analýzy slova na morfémy se někdy nazývá morfematika*.

Podle Internetové jazykové příručky ([online]) odpovídá zájmu jazykovědné disciplíny označované jako *morfematika* nebo *morfémika* rovina stavebních prvků slov, tj. rovina kořenů, přípon, předpon atd.

3.2 VYMEZENÍ SLOVOTVORBY JAKO LINGVISTICKÉ DISCIPLÍNY

Slovotvorba je jednou z jazykovědných disciplín, která zkoumá slova z hlediska způsobu jejich vzniku. Zabývá se pouze těmi výrazy, které vznikly ze slov v jazyce již existujících (slova slovotvorně motivovaná).

Marie Čechová (2000, s. 92) rozumí tvořením slov *jednak proces, činnost vytváření slov na základě slov v jazyce už existujících způsoby, postupy a prostředky, které jazyk k tomuto cíli má, a to nejen vlastní vytváření, produkci nových slov/neologismů, ale především reprodukci, opakování slovotvorných postupů, jimiž slovo bylo, nebo přesněji, jimiž se jeví utvořeno, jednak však také výsledný stav těchto procesů, ozřejměnou utvářenost slovotvorně motivovaných slov neboli jejich slovotvornou stavbu*.

V tomto pojetí je do oblasti slovotvorby zahrnuta i produkce, tedy tvoření zcela nových pojmenování. V následujícím pojetí je zařazena pouze derivace a kompozice. PMČ (2008, s. 109) definuje slovotvorbu následně: *Slovotvorba se zabývá formou a významem jednoslovných pojmenování vzniklých na základě pojmenování už existujících, popř. procesem jejich vzniku. Z faktu utvořenosti plyne členitelnost vytvořených slov: skládají se totiž jednak ze základu už existujícího pojmenování, které tu plní funkci slova motivujícího, jednak ze složek, které na tomto základě konstituují význam nový. Při jeho vytváření mohou mít tyto složky povahu morfémů, a pak jde o derivaci neboli odvozování, nebo se může autosémantický slovní základ kombinovat s jiným a jde o kompozici (skládání slov)*.

3.3 MORFEMATIKA A SLOVOTVORBA – SPOLEČNÉ A DISTINKTIVNÍ RYSY

Disciplíny morfologie a slovtvorba jsou spolu těsně spjaty. V obou disciplínách se pracuje s morfy/ morfémy. V každé z disciplín ale tyto morfy/ morfémy plní odlišnou funkci. Morfematika se zabývá morfematickou analýzou, tedy členěním slov na morfy/morfémy, které následně zkoumá z hlediska jejich funkce. Slovtvorba užívá pouze ty morfy, které plní funkci slovtvorných formantů.

Dokulil (1962, s. 16) demonstruje provázanost morfematiky a slovtvorby tvrzením, že slovtvorné prostředky často formují slovo jako slovní druh nebo je zařazují k určitému paradigmatu. Prostředky primárně tvaroslovné (mluvnické kmenotvorné přípony a koncovky) bývají druhotně velmi často i formanty slovtvornými.

Akademická mluvnice češtiny (1986, s. 195) dokazuje provázanost slovtvorné a morfematické disciplíny takto: Slovtvorné prostředky jazyka jsou především prostředky morfémové a sám mechanismus tvoření slov má charakter výrazně morfologický. Proto se také slovtvorba nazývá někdy morfologií derivační.

Spojitosť těchto dvou disciplín je prokazatelná. Předmětem zkoumání morfematiky jsou morfy, tedy nejmenší části slova mající význam. Jsou vyčlenitelné ze slov na základě opakování v různých slovech nebo slovních tvarech. Z této charakteristiky je tedy zřejmé, že afixy neboli slovtvorné formanty i samotný základ slova (kořen) jsou vlastně jednotlivé morfy.

MČ1 (1986, s. 177) dále dokládá, že analýza slovního tvaru na menší nebo větší počet minimálních funkčně významových elementů – morfů, popř. též submorfů (konfektů) je ve své podstatě lineární projekcí dvojí postupně binární analýzy na bezprostřední složky – slovtvorné na slovtvorný základ (bázi) a slovtvorný formant a tvarotvorné na tvarotvorný základ (bázi) a tvarotvorný formant. Je proto nauka o morfech a morfémech – morfémika nebo také morfematika těsně spjata jak s tvořením slov, tak s tvaroslovím.

3.4 DERIVACE, PREFIXACE, SUFIXACE

Nejzásadnější a především nejčastěji užívaný slovotvorný způsob je derivace, česky odvozování. Podstatou derivace je vlastně tvoření slov na základě obměňování afixů u slov už existujících. Proto je předmětem zájmu této práce zjistit, jaké je pojetí tohoto termínu a základních termínů s ním souvisejících (tj. prefixace, sufixace) v odborných slovotvorných publikacích.

Derivace se dělí podle druhu užitého formantu. Může být prefixální, sufixální, konverzní, nebo mohou být použity kombinované postupy jako prefixálně-sufixální nebo prefixálně-konverzní.

Dokulil staví derivaci na první místo mezi slovotvornými způsoby v češtině. *V češtině a v ostatních slovanských jazycích má daleko větší význam odvozování (derivace) slov v širokém smyslu tohoto slova, jímž je třeba rozumět vytvoření nového slova na základě jediného existujícího slova změnou jeho morfologické stavby.*

Zároveň také upozorňuje na význam slovotvorného postupu sufixace a staví ho před derivaci prefixální. *Prefixace je základním způsobem tvoření sloves, je však produktivní i u jmen přídavných a podstatných. Pro tvoření těchto jmenných slovních druhů je příznačné především odvozování příponami (sufixace, odvozování v užším slova smyslu), uplatňující se však i u sloves a ostatních slovních druhů. Tím vším je sufixace nejdůležitějším způsobem tvoření slov v češtině (Dokulil, 1962, s. 22-23).*

Vladimír Šmilauer (1971, s. 8) podává velmi stručné vymezení. *Prostředky, jimiž se ze slovního základu vytvářejí nová slova, jsou: odvozováním příponami, odvozováním předponami, skládání s jinými základy.*

Stejně tak Havránek a Jedlička v ČM (1988, s. 90-91): *Tvoření slov příponami a předponami se nazývá odvozování; vznikají tak slova odvozená.*

Při komparaci vymezení termínů v mluvnici češtiny 1 (Jan Petr a kolektiv) je zřejmé, že kolektiv autorů svými výklady vychází z díla Miloše Dokulila. *Základní a nejrozšířenější způsob tvoření slov v češtině je odvozování (derivace v užším slova smyslu), tj. utváření slova na základě jediného fundujícího (výchozího, základového) pojmenování, a změnou jeho morfémové stavby. Ve shodě s tím rozlišujeme při odvozování odvozovací*

základ a odvozovací formant. (...) Převážně záleží odvozování slov na rozšíření kmene slova o slovotvorný afix, a to vpředu: předponou n. prefixem, nebo vzadu: příponou n. sufixem, nebo zároveň vpředu i vzadu: předponou i příponou (Petr, 1986, s. 198).

Mališ a Machová (1999, s. 11) definují derivaci jako slovotvorný způsob takto: *nová slova tvoříme slovotvornými způsoby – odvozováním neboli derivací (počítač od počítat) a skládáním neboli kompozicí (lesopark od les + park). Odvozováním vznikají slova odvozená (deriváty), skládáním slova složená (složeniny, kompozita).*

Čechová (2000, s. 93), shodně jako Dokulil, chápe derivaci jako primární slovotvorný způsob v češtině. *Základním způsobem tvoření slov je v češtině odvozování/derivace. To záleží v tvoření slova od jiného slova (základového) pomocí odvozovacích prostředků (formantů). Běžně se odvozují slova předponami/ prefixy, předpínajícími se před základové slovo, a příponami/ sufixy, připínajícími se ke kmeni základového slova; první z těchto postupů nazýváme prefixací, druhý sufixací ve vlastním, užším smyslu.*

4 ZÁKLADNÍ TERMÍNY Z OBLASTI MORFEMATIKY A SLOVOTVORBY

4.1 MORF, MORFÉM

Morfém a morf se řadí mezi základní lingvistické pojmy, se kterými pracuje morfematika i slovo tvorba.

4.1.1 MORFÉM

Čechová (2000, s. 18) formuluje morfém jako nejmenší významonosnou jednotku v jazyce, která má funkci stavební, funkci tvořit vyšší významové jednotky – slova a jejich tvary; realizací morfému je morf. Morfémy podle své funkce ve struktuře slova jsou kořenné, příponové (včetně koncovkových) a předponové.

Obdobné vymezení uvádí Internetová jazyková příručka. Definice zahrnuje stejné znaky morfému jako definice z ČŘJ. Morfém je jednotka abstraktní – jde o množinu morfů stejného druhu, které mají stejný lexikální, příp. gramatický význam (příp. stejnou funkci) a které jsou si zároveň svou formální stavbou (zvukově/graficky) nápadně podobné. Morfém je tedy abstraktní jednotka, definovaná na základě významu; lexikální nebo gramatický význam této jednotky je ovšem v konkrétních slovech nebo slovních tvarech realizován prostřednictvím více různých, ale jen drobně odlišných forem. Říká se pak, že morfém je realizován prostřednictvím jednoho ze svých morfů. (Internetová jazyková příručka [online]).

Uvedená pojetí se shodují s pojetím Encyklopedického slovníku češtiny (2002, s. 273). Nejmenší na sémantické úrovni dále nedělitelná jednotka jazyka mající povahu znaku ve smyslu jednoty označujícího a označovaného; relační jednotka určitelná na základě vztahu k sousedním jednotkám. Z řady uvedených pojetí se nevymyká pojetí MSC. Morfém je minimální významový nebo/a gramatický distinktivní prvek, chápaný – v případě existence alomorfů – jako třída alomorfů; je to základní prvek morfologie, který však má řadu forem a funkcí (Čermák, 2012, s. 15).

4.1.2 MORF

Podle Encyklopedického slovníku češtiny (2002, s. 273) je morf výrazová jednotka jazyka izolovaná při segmentaci mluveného nebo psaného textu, řetězce fonémů a odpovídajícího grafického záznamu. Je vyjadřovacím prostředkem pro morfém.

Grepl v PMČ (2008, s. 277) definuje morf obdobně. Za morf se obecně považuje nejmenší útvar realizovaný v textu, mající ustálenou formu i význam, vyčlenitelný zpravidla na základě opakování.

Stejně tak Internetová jazyková příručka. Morfy jsou nejmenší, dále nevyčlenitelné jazykové formy, které nesou určitý lexikální nebo gramatický význam (příp. mají určitou funkci) a které se opakují minimálně ve dvou slovech nebo slovních tvarech. (Internetová jazyková příručka [online]).

Opět jsou všechna odborná pojetí veskrze shodná. Definice vymezují stejné stěžejní rysy daného termínu.

Dělení morfů podle ESČ (2002, s. 273):

Podle funkce	Lexikální (kořeny – les)
	Derivační (afixy – les ník)
	Gramatické (koncovky – žen- a a pomocná slova – smát se)
Podle povahy významu	Autosémantické
	Synsémantické
Podle pozice ve slově	Prefixální
	Kořenové
	Sufixální

4.2 AFIX

Afix je termín označující druh morfu užívaný jak ve slootovorbě, tak v morfematicce. Encyklopedický slovník češtiny (2002, s. 29) definuje afix jako typ morfu plnící různé funkce (slootovorné, tvarotovorné); připojuje se ke kořenovému morfu, nebo ke kmeni. Podle postavení vůči kořenovému morfu nebo kmeni se rozlišují jednotlivé typy afixů: prefix, sufix, postfix, infix, interfix, cirkumfix.

Akademická mluvnice češtiny (1986, s. 178) vymezuje afixy jako vždy jen nesamostatné morfy vyjadřující elementární nebo složené „gramatické“, tj. zobecněné významy. Dále dělí morfy na slootovorné, blíže určující (determinující) kořen a na tvaroslovné (tvarotovorné), sloužící ohýbání (flexi) slova, tj. skloňování a časování.

Vymezím zde morfy, se kterými dále již nebudu pracovat. PMČ (2008, s. 109) vymezuje postfix jako *takový sufix, který se připojuje až na sám konec slova za jeho koncovku a tam zůstává i při flexi, např. jaký-si, jakého-si*. Obdobné vymezení podává i Akademická mluvnice češtiny (1986, s. 178-179). *Postfixy jsou zvláštní, pouze slootovorné afixy, připojované až za gramatický sufix, koncovku, tedy k úplnému slovnímu tvaru. (Tvoří tedy přímý protějšek k prefixům, které se rovněž spojují s celým slovním tvarem.) V češtině jsou omezeny pouze na některá (neurčitá) zájmena a příslovce.*

MČ1 (1986, s. 179) následně definuje další typy afixů. Infix vymezuje jako *zvukový komplex dodatečně vkládaný do základu slova; s jistými výhradami lze sem počítat opakování zvukového komplexu při intenzifikaci adjektiv a adverbí, jako mal-il-inký, dlouh-an-ánský*.

Interfix chápe Akademická mluvnice češtiny (1986, s. 179) následovně: *Segmenty vystupující mezi dvěma jednoduchými základy tvořícími složený základ*.

4.3 TVAROTVORNÝ FORMANT

Encyklopedický slovník (2002, s. 139) definuje tvarotovorný formant jako *gramatickou složku slovního tvaru, která určuje lexikální složku (základ tvarotovorný). Tvarotovorný formant spolu s tvarotovorným základem tvoří slovoformu. (...) Vzhledem k tomu, že ze synchronního hlediska u substantiv až na výjimky (kuř-at-a) nelze určit*

pozitivní kmenotvornou příponu, je u nich mnohdy tvarotvorný formant totožný s koncovkou.

Čechová uvádí v publikaci *Čeština – řeč a jazyk* (2000, s. 175) následující vymezení tvarotvorného formantu: *Základní tvaroslovnou jednotkou je slovní tvar. (...) Ve stavbě jednoduchého slovního tvaru rozlišujeme jednak složku lexikální (obsahující věcný význam slova) – tvarotvorný základ, jednak složku gramatickou – tvarotvorný formant.*

Podle Čechové (2000, s. 175) je součástí pojmu *tvarotvorný formant* kmenotvorná přípona a tvaroslovná přípona, kterou podle umístění na konci slovního tvaru označujeme jako koncovku.

Dále Čechová upozorňuje na nepřesnost v chápání tvarotvorného formantu způsobenou didaktickým zjednodušením v učebních materiálech. *V dosavadní školské praxi se obvykle tvarotvorný základ ztotožňoval s kmenem a tvarotvorný formant s koncovkou. (Jen u slovesa se vyčleňovaly kmenotvorné přípony přítomní a minulý.) Tento zjednodušující pohled zastíral však skutečnost, že rozdíl mezi paradigmaty uvnitř téhož slovního druhu není zpravidla dán rozdílností koncovek (které jsou vždy stejné), nýbrž rozdílností kmenotvorné přípony, která teprve utváří z tvarotvorného základu kmen* (2000, s. 175).

4.3.1 KONCOVKA

Koncovka neboli finální tvarotvorná přípona slouží podle *Internetové jazykové příručky* ([online]) *k vyjádření gramatických významů (kategorií) slov, v nichž se vyskytují. Jsou to morf(ém)y, které se vyskytují na konci slova jako jeho poslední morf(ém). Po finální tvarotvorné příponě neboli koncovce se v rámci slova nebo slovního tvaru (na jeho tzv. absolutním konci) může vyskytnout už jedině postfix. (více viz 5.2)*

4.3.2 ZAKONČENÍ

Označení zakončení má přednost před označením tvarotvorný formant především v těch případech, kdy nejsme schopni rozlišit jeho dvě základní složky.

Havránek a Jedlička (1988, s. 100) vymezují problematiku týkající se pojmu zakončení následovně: *koncovku jako prostředek, kterým se na konci slova vytváří jeho tvar, můžeme také nazývat příponou, ovšem „tvarotvornou“*. – *Někdy je nesnadné rozlišit v tvaru příponu (slovotvornou a kmenotvornou) a vlastní koncovku, např. dám, jím, dá, jí, jindy charakterizuje tvar spojení přípony a koncovky, jako tisk/n/e (proti tiskl), kry/j/e (proti kryl); mluvíme proto v takových případech prostě jenom o zakončení slova (jako o tvaroslovném prostředku v širokém smyslu slova).*

Podle Čechové (2000, s. 176) hovoříme o zakončení (nebo tvarotvorném formantu) *tam, kde máme na mysli komplexní zakončení tvaru, tedy kmenotvornou příponu a koncovku, a především ovšem tam, kde nedovedeme dnes vlastní koncovku a kmenotvornou příponu rozlišit, poněvadž ve vývoji splynuly v jeden nevčlenitelný hláskový útva.r, např. –úm v hradům, městům..., –ách v ženách, jablkách, –u v nesu, беру, –ou v nesou, berou.*

4.4 PREFIX

Podle Šmilauera (1971, s. 12) je předpona prvek, jehož připojením před základní slovo vzniká nové slovo (otec – praotec, hezký – nehezký, skočit – doskočit).

Encyklopedický slovník (2002, s. 342) poskytuje vymezení podrobnější. Prefix (předpona) patří ke slovotvorným formantům a je jedním ze slovotvorných morfémů. Prefix je částí odvozeného slova, rozšiřuje se jím základové slovo tak, že předchází před kořenem a modifikuje význam základového slova (pra-látka, nej-krásnější, vy-malovat), morfologická povaha základového slova (tj. jeho slovní druh a příslušnost k paradigmatu) se přitom nemění.

Akademická mluvnice češtiny (1986, s. 387) uvádí, že *odvozování předponami (prefixace) je základní, nejproduktivnější a nejfrekventovanější způsob tvoření sloves. Jeho podstata spočívá v tom, že se před základové slovo předráží slovotvorný morfém – předpona, která obměňuje lexikální význam základového slova, ale jeho gramatický charakter v podstatě nezasahuje, nemění žádné jeho mluvnické významy (s výjimkou slovesného vidu, jehož postavení je mezi mluvnickými významy specifické) ani jeho pragmatiku.*

Ke klasifikaci předpon uvádí MČ1 (1986, s. 391) dělení z hlediska sémantického. *Dělí předpony na lexikální (sémanticky plné), které obměňují význam základového slovesa natolik, že vytvářejí nové významové jednotky, a předpony gramatické (sémanticky „prázdné“), které mění pouze vid slovesa.*

Další dělení, které Akademická mluvnice češtiny uvádí, se řídí skutečností, že předpona nemění pouze význam a vid slovesa, ale i způsob slovesného děje. Z tohoto hlediska se předpony dělí na kvalifikační a modifikační. *Kvalifikační předpony určují význam základového slovesa jakoby zevně, dodávají k základnímu významu ještě další určující a doplňující odstíny, které jsou natolik podstatné, že předponová slovesa nejsou prostými významovými modifikacemi sloves výchozích, ale novými slovesy. (...) Modifikační předpony určují naproti tomu vnitřní stránku průběhu děje. Zužují sémantický rozsah základového slovesa, vytvářejí nový způsobový odstín slovesného děje (1986, s. 392).*

4.5 SUFIX

Internetová jazyková příručka ([online]) definuje sufix jako *souhrnné označení pro morf(ém)y, které v rámci slova nebo slovního tvaru stojí za kořenem. (více viz 5.1)*

4.6 SLOVOTVORNÝ FORMANT, SLOVOTVORNÝ ZÁKLAD

4.6.1 SLOVOTVORNÝ FORMANT

Havránek a Jedlička (1988, s. 93) se shodují s pojetím Dokulilovým, že souhrn rysů, jimiž se liší slovo odvozené od slova základového, nazývá se vědeckým termínem slovotvorný formant.

Obdobné pojetí uvádí i Encyklopedický slovník češtiny (2002, s. 138): Souhrn všech existujících formálních prostředků, jimiž se odlišuje utvořené slovo od slova (slov) základového (základových). V tomto pojetí jde tedy o slova utvořená derivací i kompozicí. Encyklopedický slovník (2002, s. 138) však uvádí i pojetí druhé. Spojení slovotvorných morfémů – prefixů (předpon) a sufixů (přípon), tedy jako tzv. slovotvorný afix, jímž se formuje slovotvorný základ.

Takto pojatý slovotvorný formant se vztahuje i na koncovku jako na prostředek konverze. Pojem slovotvorný formant se v tomto pojetí vztahuje jen na slova utvořená derivací.

Mališ a Machová (1999) rozlišují slovotvorné formanty pozitivní (prefix, sufix, koncovka apod.) a negativní. Za negativní formanty jsou označovány takové, které se uplatňují při protichůdném procesu, a to při tvoření slova pomocí ztráty předpony nebo přípony.

4.6.2 SLOVOTVORNÝ ZÁKLAD

Slovotvorný základ vydělíme ze slovního tvaru porovnáním fundovaného slova se slovem základovým. Podle Čechové (2000, s. 97) může být slovotvorným základem *u slov v širším smyslu odvozených celé slovo základové (při prefixaci, reflexivaci a kompozici), zřídka celý slovní tvar (při postfixaci) nebo pouze část tohoto slova, která je obsažena ve slově fundujícím, nejčastěji kmen základového slova (při sufixaci a konverzi). Je-li kmen základového slova komplexní, tj. obsahuje-li kromě kořene ještě slovotvornou a (nebo) kmenotvornou příponu, může být základem (východiskem) odvozování i sám kořen (např. od slova sladký ze slova sladkost, sladce tvoří z vlastního kmene slad-k-, kdežto sloveso sladit se tvoří z kořene slad-).*

4.7 KONVERZE V UŽŠÍM A ŠIRŠÍM SLOVA SMYSLU

Konverze je slovotvorný proces, jehož podstatou je vznik nového slova s použitím pouhé koncovky.

Ve většině případů derivace vzniká nové slovo připojením slovotvorné přípony za slovní základ, koncovka stojí za příponou, na konci slovního celku. Existuje ale způsob derivace, kdy nové slovo tvoří sama koncovka, bez použití jakékoliv přípony. Tento způsob derivace se označuje jako konverze.

Konverze neboli koncovkové odvozování je důležitý pojem v oblasti slovotvorby. Podstatou konverze je odvozování bez zvláštní slovotvorné přípony, pouze se připojí ohýbací koncovky: (př. dobr(ý) – dobr(o), kmotr – kmotr (a), kámen – kamen (í)). Jedná se

o záměnu tvaroslovné charakteristiky. Konverze jako slovotvorný způsob je příznačná především pro anglický jazyk, v tomto jazyce na rozdíl od češtiny způsobuje konverze vždy změnu slovního druhu. V češtině se však slovní druh při uplatnění konverze většinou nemění.

Dokulil (1962, s. 62) charakterizuje konverzi jako *neafixový způsob tvoření slov, tj. způsobu tvoření slov bez použití jakýchkoli specifických slovotvorných afixů, pouhým převedením základového slova do jiného paradigmatu, tzv. konverzí.*

Dokulil ale upozorňuje, že pojetí konverze v češtině se liší například od pojetí konverze v anglickém jazyce. Anglická konverze je charakteristická přechodem slova k jinému slovnímu druhu. V češtině dochází k pomoci konverze k *přechodu z jednoho paradigmatu do druhého uvnitř slovního druhu* (Dokulil, 1962, s. 62).

V práci Vladimíra Šmilauera se vymezení, ani samotný pojem konverze nevyskytuje vůbec. Autor chápe tento způsob tvoření slov jako derivaci sufixální, za formant považuje nulovou koncovku.

Akademická mluvnice češtiny (Petr, 1986, s. 200) uvádí následující vymezení: *Těsnost spojení sufixu a tvaroslovné charakteristiky vede k tomu, že i sama změna n. záměna tvaroslovné charakteristiky může být derivačním postupem, a je tedy jediným slovotvorným formantem. Tento typ derivace, při němž slovotvorný kmen fundovaného slova zůstává co do rozsahu nezměněn a vlastním nositelem odvození se stává pouze výměna tvaroslovné charakteristiky, se nazývá obvykle derivace bezafixální, nebo také konverze (v širším slova smyslu).*

MČ1 také shodně jako Dokulil rozlišuje konverzi v užším (nebo vlastním) slova smyslu a konverzi v širším slova smyslu. Podstatou konverze v užším slova smyslu je změna slovnědruhové charakteristiky beze změny kmene i tvaroslovné formy. Tento způsob je příznačný výhradně pro neohebné slovní druhy. Například při změně adverbia v předložku ((stát) vedle – vedle (domu) apod.)

Konverze v širším slova smyslu zahrnuje i *slovnědruhový přechod, při němž se cílové slovo liší od výchozího výrazu po stránce kvantitativní. Jde tu o přechod a) dílčího*

souboru tvarů a b) jednotlivého tvaru ohebného slova v samostatné slovo jiného slovního druhu (Petr, 1986, s. 201).

Slovotvorba používá systémy koncovek jako slovotvorný prostředek při slovotvorném postupu konverze. Konverzi je také možné chápat spíše jako derivaci sufixální za pomoci sufixu tzv. nulové koncovky.

V Současném českém jazyce (O. Mališ, S. Machová, 1992, s. 20) jsou tyto termíny definovány z pohledu morfematiky. Na rozdíl od Miloše Dokulila, který rozlišuje dvě možná chápání významu konverze, na tu v širším a užším smyslu, autoři Mališ a Machová se přiklánějí k pojetí, které preferuje sufixaci s použitím nulové koncovky před konverzí.

Nositelem významu může být i tzv. nulový morfém. Je to absence formálního příznaku, který má stejnou funkci jako morfém s formálním příznakem – „označuje“ gramatický význam. Nulový morfém je abstrakce podmíněna existencí paradigmatu, tj. souboru tvarů skloňovaného slova (Mališ, Machová, 1992, s. 20).

Z vymezení Příruční mluvnice je zřejmé, že se kolektiv autorů kloní k označení nulová koncovka. Pojem konverze nezmiňují.

Ve vymezení z publikace *Čeština: řeč a jazyk* je jasná shoda s definicí Dokulilovou. Z bližšího pohledu na jednotlivá vymezení je rozpoznatelné, že nejen Mluvnice češtiny 1, ale také právě *Čeština: řeč a jazyk* staví poznatky a další zkoumání na základech Výkladů Miloše Dokulila a jeho díla *Tvoření slov v češtině*.

U slov ohebných je sufixace spjata s příslušným souborem koncovek, s tvaroslovnou charakteristikou. K sufixaci se pak přimyká odvozování bez zvláštní slovotvorné přípony, pouhou záměnou souboru koncovek = bezpříponové odvozování/konverze (Čechová, 2000, s. 93).

Alois Jedlička se shoduje s Dokulilovým pojetím konverze v širším slova smyslu.

Vyzvednout je třeba i Dokulilovo pojetí konverze jako jednoho ze způsobů morfologického tvoření slov. Konverzí rozumí Dokulil ve shodě se sovětským anglistou Smirnickým tvoření slov bez specifických slovotvorných přípon nebo předpon, pouhou změnou tvaroslovné charakteristiky (např. holub — holubí se změnou slovního druhu, trn — trní bez této změny). Počítá ke konverzi jako její zvláštní typ i takový způsob tvoření,

*kdy je změna tvaroslovné charakteristiky provázena hláskovou obměnou základu (např. **žába** — **žabí**, **pták** — **ptáče** aj.) (Jedlička, 1962).*

5 POJETÍ PŘÍPONY A KONCOVKY

V odborných publikacích se setkáváme s různými typy pojetí vztahu přípony a koncovky. Obecně lze říci, že uplatňovaná pojetí jsou dvojího typu. V prvním případě můžeme oba typy morfémů chápat nezávisle, podle úhlu pohledu. Pokud se zaměřujeme na sufix, je jím například sufix *-dlo* ve slově *platidlo*. V opozici stojí pohled zaměřený pouze na koncovku, kdy je jí *-o* ve slově *platidlo*, *-a* ve slově *platidla* *-u* ve slově *platidlu*.

Druhým typem je pojetí inkluzivní, které zpravidla spočívá ve vydělení koncovky při určování přípony. Například *platidl(o)*, *platidl(a)*. Za příponu je tedy považované pouze *-dl-* a na koncové pozici výrazu stojí koncovka *-o*, *-a* (Čermák, 2012, s. 16).

5.1 SUFIX

Akademická mluvnice češtiny (1986, s. 178) podává vymezení pojmu sufix z hlediska morfematiky. Suffixy neboli přípony, mají místo za kořenem, a to bezprostředně nebo za jiným sufixem determinujícím kořen (a pozměňujícím jeho význam). Např. slootovorné: (kniha)-ař, (děl)-ník, (blát)-iv-, (cest-ov)-n-; tvaroslovné: (nes)-en, (nes)-l-; (dobr)-á, (dom)-em. Tvaroslovné přípony utvářející mluvnický kmen nebo jeden z mluvnických kmenů slova nazývají se kmenotvorné přípony, např. (kuř)-et-/at, (děl)-a-, (děl)-i-.

Přípona je prvek, jehož připojením za kmen základu vzniká nové slovo (sad – sadař) nebo kmen (boj- boj-ova-). Podle toho, co příponou vzniká, rozeznáváme přípony slootovorné a kmenotvorné (kmenové) (Šmilauer, 1971, s. 12).

Stejně jako v předchozím případě z mého pohledu vyhovuje pojetí druhé.

Suffix je jeden ze slootovorných formantů; společně s prefixem bývá označován jako slootovorný afix. Suffix je zpravidla částí derivovaného (odvozeného) slova, následuje za odvozovacím kmenem a tvoří odvozený kmen (mil+ova-) nebo odvozené slovo (žák-yně); mění význam i morfologickou povahu základového slova (EŠČ, 2002, s. 468).

Dokulil (1962, s. 150) rozlišuje čtyři druhy sufixů. Prvním je slootovorná přípona, kterou vymezuje jako část odvozeného slova, která stojí za odvozovacím základem (kmenem) a utváří odvozený kmen.(...) Slootovorná přípona často nejen odvozený kmen

nového slova utváří, ale i formuje je jako slovní druh, určujíc do jisté míry vůbec jeho tvaroslovnou charakteristiku (srov. slovtvornou příponu –tel, –ař/–ář, –ník atp.). Podle příslušnosti slov, která utvářejí, k tomu nebo onomu slovnímu druhu, dělí se slovtvorné přípony na substantivní, adjektivní, příslovečné, slovesné.

Druhým je mluvnická přípona kmenotvorná, jež je ta část slova, která je mezi jeho základem a vlastními koncovkami (popř. koncovou příponou infinitivní) a která vytváří jeho tvarotvorný kmen nebo jeden z jeho tvarotvorných kmenů. Při odvozování slov vchází mluvnická kmenotvorná přípona jednak do slovtvorného základu (odvozovacího kmene), jednak do slovtvorného formantu. Jasně se vyčleňují mluvnické kmenotvorné přípony slovesné, především mluvnické kmenotvorné přípony infinitivu a tvarů minulých (Dokulil, 1962, s. 155).

Dalším druhem je slovnědruhová mluvnická přípona. Slovnědruhová mluvnická přípona neohebných slov je ta část slova, která zařazuje slovo co do slovního druhu, popř. podřazené lexikálně gramatické kategorie a stojí tedy v absolutním konci slova; slovnědruhová mluvnická přípona slov neohebných odpovídá mluvnickým příponám a souboru koncovek slov ohebných (např. širok-o/široc-e, levn-ě, zl-e, ciz-e, hezk-y, dol-e/dol-ů, dom-a/dom-ů, srov. jednak druhotvary široc-e, jednak korespondující adjektiva širok-ý, levn-ý, ciz-í, jednak komparativy levn-ěji, hezč-eji) (Dokulil, 1962, s. 157).

Posledním typem sufixu je tvarová mluvnická přípona, kterou Dokulil chápe jako tu část slovního tvaru, která vyjadřuje mluvnický význam jiný než mluvnickou osobu, pád, popř. mluvnické číslo a mluvnický rod, a stojí jednak v absolutním konci slova – tedy v postavení, které je jinak vyhrazeno koncovkám (tvarová mluvnická přípona infinitivní –t (i) a –i), jednak před vlastními koncovkami – tedy v postavení, které jinak mívá mluvnická kmenotvorná přípona (–l- v přičestí minulém, –t- a –n-/–en- v přičestí trpném, dále –v- v přechodníku minulém (Dokulil, 1962, s. 157).

Čermák chápe sufix jako afix stojící za kořenem a podle funkce rozlišuje pět druhů. Mezi základní typy řadí sufix kmenotvorný, slovtvorný, sufix tvarotvorný, charakteristiku a konektém.

Kmenotvorný sufix, tj. nefinální sufix tvořící kmen, zahrnuje dva podtypy. Jsou jimi kmen odvozovací (např. uč-i-(tel), uči-**tel**-(ka) a kmen flektivní (tvarotvorný) například ve slově učil je flektivním kmenem -i- , v případě slovesa kupuje je jím –uj- .

Slovotvorný sufix tvoří neutrální tvar flektivních slov (uči-**tel**, učitel-**ka**, tisknou-**t**). Příkladem ze skupiny neflektivních slov je příslovce krásn-**ě**.

Tvarotvorný sufix neboli koncovka tvoří flektivní tvar slova. Jako příklad lze uvést koncovku –e ve tvaru substantiva učitele, koncovku –l u slovesa dělal, koncovku –a u slovesa dělala, nebo koncovku –ej u slovesa dělej.

Dalším typem sufixu je charakteristika, kterou Čermák chápe finální sufix tvořící a) transpozičně (konverzí) ze slova jednoho slovního druhu slovo druhu jiného (krásn-**ý**, krásn-**ě**, krás-**a**) (Čermák, 2012, s. 46); b) výraz, který po odtržení finálního sufixu nelze považovat za ucelený slovní tvar (např. krásn-**ý**, měst-**o**); c) ohebné slovo (učitel-**k-a**, národ-**n-í**).

Pátým druhem sufixu je konektém stojící mezi dvěma kořeny u slov, která vznikla slovotvorným způsobem zvaným kompozice (les-**o**-step, mal-**o**-město) (Čermák, 2012, s. 46).

5.2 KONCOVKA

Dokulil (1962, s. 158) vymezuje koncovku jako tu část slovního tvaru, která vyjadřuje mluvnický význam osoby, pádu a zároveň čísla, popř. též jmenného rodu (koncovky osobní a pádové), anebo jen čísla, popř. též jmenného rodu (koncovky příčestvé a přechodníkové)

Akademická mluvnice češtiny upřednostňuje označení tvaroslovná přípona před označením koncovka. Tvaroslovné přípony (pádové, osobní, infinitivní) stojící na konci slovního tvaru (následovat za nimi může pouze postfix) nazýváme na odlišení od ostatních tvaroslovných přípon vlastní tvaroslovné přípony nebo prostě koncovky (Petr, 1986, s. 178).

Příruční mluvnice češtiny (2008, s. 109) definuje koncovku z pohledu slovotvorného, tedy jako součást sufixu. Součástí sufixu bývá u flektivních slovních druhů

zpravidla i koncovka, která určuje slovní druh vzniklého slova, jeho morfologické vlastnosti i deklinační a konjugační paradigma, např. umýva-dl-o = substantivum, neutrum, vzor město. Někdy plní derivační úlohu koncovka sama, např. zdrav-í; v takových případech je tento morfém polyfunkční a v dalších výkladech jej označujeme jako koncovka/suffix; může být i nulový.

Koncovka je gramatický prostředek sloužící k vyjádření deklinace u jmen a konjugace u sloves. Pomocí koncovek také zařazujeme jména k jednotlivým typům / vzorům,

Při vymezení druhů koncovky v odborných publikacích se setkáme jen s drobnými odlišnostmi. Havránek a Jedlička v ČM rozlišují koncovky dvojího typu – pádové a osobní. PMČ uvádí tři druhy koncovek. Jsou jimi koncovky pádové (např. (žen)-a, -y, -ě, -u, -o, -ou, -(á)m, -(á)ch, -(a)mi, (dobr)-ý, -(é)ho atd.) koncovky osobní (např. (nes)-u, -eš, -e, -em(e), -ete, -ou) spolu s koncovkou infinitivní (např. (děla)-t nebo -ti) (Petr, 1986, s. 178).

Encyklopedický slovník rozeznává čtyři druhy koncovek. Pádové (pán-a, kuřet-i, dobré-**ho**), osobní (nese-**me**), rodové (psán-a) a infinitivní (brá-t).

I tyto drobné rozdíly se pak promítají do didaktického zjednodušení v učebních materiálech.

6 PROBLÉMOVÁ MÍSTA PŘI MORFEMATICKÉ ANALÝZE

6.1 MORFÉMOVÁ HRANICE

Pokud chceme hovořit o problematice určování morfémové hranice, je nutné osvětlit pojem morfémový šev. Tímto termínem je nazýváno místo, kde se při slovtvorné analýze (členění slova na slovtvorný základ a slovtvorný formant) právě tyto dvě části slov setkávají. Toto místo bývá často obtížné vyčlenit, v důsledku různých hláskových alternací, popř. zapříčiněním flektivního charakteru českého jazyka.

Dokulil (1962, s. 138) uvádí, že *pro jazyky flexivní je charakteristická tendence k rozplývání hranice mezi jednotlivými morfémy skládajícími slovo. To platí rovněž – i když v menší míře než o morfologii flexivní – i o morfologii derivační. Proto působí i stanovení hranice mezi slovtvorným základem a formantem někdy jisté nesnáze.*

Dále však Dokulil zmiňuje, že se nejedná vždy o hláskové alternace, které jsou příčinou problematického oddělení slovtvorného základu a formantu. Další problematický jev je také splývání hlásek. Jde o slova, u kterých končí slovtvorný základ tou souhláskou, jež stojí na začátku slovtvorného formantu i přesto, že v základním tvaru slova se tato hláska vyskytuje pouze jedna (př. ruský, slovtvorný základ rus-, slovtvorný formant -ský).

Kolektiv autorů v MČ1 (1986, s. 219) rozebírá problém morfémové hranice, splývání hlásek a morfémovým uzlem. *Hranice mezi slovtvorným základem a formantem může být někdy zastřena, především v důsledku hláskových změn na morfémovém švu. Vedle takových změn, které lze hodnotit jako alternace základu nebo formantu (viz tel-e : o-tel-it/tel-et-ník/tel-ec-í/tel-át-ko), dochází tu i ke změnám jiným, jako ke splývání (fúzi) hlásek: dvě stejné nebo foneticky blízké hlásky, z nichž jedna náleží k základu, druhá k formantu (obv. Sufixu), splývají v hlásku jedinou (srov. Deník – den-ník, lužický – lužic-ský, český – češ-ský, obléci – ob-vléci). Hranice mezi základem a formantem vede tu tedy jediným fonémem, vyjádřeným graficky jediným písmenem (tzv. morfémovým uzlem).*

Rozdíly mezi vymezením M. Dokulila a Petra jsou téměř zanedbatelné. Slovtvorná část Mluvnice češtiny 1 čerpá z díla Tvoření slov v češtině I.

Čechová v publikaci ČŘJ (2000, s. 98) uvádí v souvislosti s problematikou vyčlenitelnosti jednotlivých morfémů pouze hláskovou variantnost. *Slovotvorné přípony utvářejí s odvozovacím základem, k němuž se připínají, kmen odvozeného slova; těsnost spojení se projevuje v ne vždy jasné morfémové hranici a z toho plynoucí obtížnější vyčlenitelnosti a hláskové variantnosti přípony. Často se proto přípona vyskytuje kromě své základní podoby v jedné nebo i více hláskových variantách, popř. v podobách rozšířených (srov. např. – sk(ý) v ženský vedle-ck(ý) v chlapecký, ale i-ovsk(ý) v klukovský).*

I přesto, že je tato práce Čeština-řeč a jazyk jednou z novějších prací, autorka zde neuvádí možnost splývání hlásek. Ačkoli už na ni upozorňuje Miloš Dokulil a v závislosti na něm i kolektiv autorů Mluvnice češtiny 1.

6.2 VYMEZENÍ PRÉZENTNÍHO KMENE

Dalším problematickým místem při členění slova na jednotlivé morfémy je jednoznačné vyčlenění přítomného kmene. Slovotvorný základ a kmen slova je v podstatě totožná část slovního tvaru. Rozdílná označení naznačují pouze odlišný způsob zkoumání. Kmen je ta část slova, která zůstane po odtržení všech afixů. Slovotvorný základ může být definován jako společná část slova fundujícího a slova fundovaného.

Kmen je část slova skládající se z tvarotvorného základu a kmenotvorné přípony. U jednoduchých slovesných tvarů je vyčlenitelnost přítomného kmene nejobtížnější.

Kmenotvorná přípona nebývá u všech tvarů slovesa stejná. Obvykle charakterizuje jedna kmenotvorná přípona soubor tzv. tvarů přítomných (k nimž patří vedle tvarů přítomného času oznamovacího způsobu i tvary rozkazovacího způsobu a tvary přechodníku přítomného) a jiná kmenotvorná přípona soubor tvarů minulých. (...)Kmenotvorné přípony přítomné nejsou u všech tvarů zřetelně vyčleněné. (...)Základní podoba přítomného kmene se vyčleňuje v tvarech 2. a 3. os. č. j. a 1. a 2. os. č. mn. oznamovacího způsobu přítomného času činného; bývá shodná s tvarem 3. os. č. j., který je bez koncovky (Čechová, 2000, s. 220, 221).

Didaktické vymezení přítomného kmene je záměrně zjednodušené. Podle Čechové (1989, str. 110) *určování slovesných tříd a vzorů omezujeme na školskou*

problematiku, neřešíme zvláště otázky různého druhu třídění (historické do čtyř tříd podle kmene přítomného, do šesti podle kmene minulého).

6.3 PŘECHODNÍKY

Přechodníky jsou slovesné tvary neurčité. Vyjadřují číslo, čas, slovesný i jmenný rod a vid. Právě při tvoření přechodníků se setkáváme se zjednodušeným popisem. K přítomnému kmeni nedokonavých sloves (přechodník přítomný) a minulému kmeni dokonavých sloves (přechodník minulý) připojujeme soubory přípon, jimiž slovesné tvary tvoříme.

Označení přípona je ale nepřesné, jedná se o příponu a koncovku. Internetová jazyková příručka hovoří o připojování souborů přípon k daným kmenům. V české mluvnici (Havránek, Jedlička, 1988, s. 262) se hovoří o zakončení slovesných tvarů. V příruční mluvnici češtiny jsou tyto části slov označovány jako řady morfů.

Tvoření přechodníku přítomného se děje od kmene přítomného sloves nedokonavých těmito řadami morfů:

-a (pro m.sg.), -ouc (pro f. a n. sg.), -ouce (pro pl. všech rodů) u těchto typů sloves: nesa, nesouc, nesouce (...)

-e/ě (m.sg.), -íc (f. a n. sg.), -íce (pro pl. všech rodů) u těchto typů sloves:maže, mažíc, mažíce (...)

-aje (m. sg.), -ajíc (f. a n.sg.), -ejíce (pro pl. všech rodů) u sloves typu:volaje, volajíc, volajíce.

Přechodník minulý se tvoří od minulého kmene sloves dokonavých pomocí dvojích morfů:-0, -ši, -še od sloves s kmenem zavřeným;

-v, -vši, -vše od sloves s kmenem otevřeným (Grepl, 2008, s. 336-337).

Tato pojetí jsou didakticky zjednodušená. Není zde oddělována přípona a koncovka. Na rozdíl od Čechové, která vyděluje oba typy morfů.

Přechodník přítomný (aktivní), přesněji přechodník pro současnost, se tvoří od podoby kmene přítomného (obvykle sloves nedokonavých), která je v 3. os. č. mn.

přítomného času oznamovacího způsobu. Jmenný rod se v čísle jednotném rozlišuje pouze podobou přípony: v mužském rodě *-a* nebo *-ě (e)*, v ženském a středním rodě *-ouc* nebo *-íc*; jen v mn. č. se připojuje k vlastní přechodníkové příponě *-ouc* nebo *-íc* koncovka *-e*: *-ouc-e*, *-íc-e*, např. *nes-ou- nes-a*, *nes-ouc*, *nes-ouc-e*, podobně *ber-a*, *tiskn-a*, *min-a*; u sloves s kmenem na měkkou souhlásku *maž-í/ maž-ou* jsou tvary *maž-e*, *.íc*, *-íc-e*. Tyto formanty se uplatňují u sloves s přítomným kmenem na *-(u)je*, *-í*, *-á*: *kryj-e*, *-íc*, *-íc-e* a dále *kupuj-e*, *pros-e*, *trp-ě*, *sázej-e*, *dělaj-e*.(...)

Přechodník minulý (aktivní), přesněji přechodník pro předčasnost, se tvoří od podoby kmene minulého (obvykle jen u sloves dokonavých) příponami *-v/ -0* pro mužský rod, *_vš-/ -š-* pro ženský a střední rod a pro celé číslo množné. K vlastní přechodníkové příponě se připojují v č. j. koncovky pro rod ženský a střední *-i* a pro číslo množné *-e* pro všechny tři rody. (Čechová, 2000, s. 224)

6.4 INFINITIV

Odborníci rozdílně nahlíží i na morfém, tvořící infinitiv (po připojení ke kmeni). Jedni ho chápou jako příponu, druzí jako koncovku.

Podle Havránka a Jedličky (1988, s. 257) se infinitiv tvoří zpravidla příponou *- t* (knižně a zastarale *- ti*) připojenou ke kmeni minulému, jako *nés-t* (*nés-ti*) k *nes-l*, *brá-t* (*brá-ti*) k *bral*, *krý-t* (*krý-ti*) ke *kryl*, *kupova-t* (*kupova-ti*) ke *kupoval*.

S odlišným pojetím se setkáme v PMČ (Grepel, 2008, s. 337). Tento tvar je slovníkovou formou slovesa. Tvoří se od kmene minulého koncovkami *-t* (ve starší podobě *-ti*), *-(c)t*, ve vyšším stylu *-(c)i*: *vidět* (*viděti*), *péct* (*péci*), *mocť* (*moci*).

K pojetí Havránka a Jedličky se přiklání kolektiv autorů Encyklopedického slovníku češtiny (2002, s. 180), kteří uvádějí, že infinitiv je neurčitý tvar slovesa nevyjadřující osobu, číslo, způsob ani čas, tvořený z kmene infinitivního příponou *-t/-ti* (*hrát* – neutr. / *hráti* – arch., neutr. ve slovnících), nebo příponou *-ci/ -ct* (*péci* kniž., neutr. ve slovnících / *péct* – neutr.)

7 PROBLÉMOVÁ MÍSTA PŘI SLOVOTVORNÉ ANALÝZE

7.1 MORFÉMOVÝ UZEL / ŠEV

S morfémovým uzlem se setkáváme u adjektiv s příponou-ský nebo její variantou -cký. Morfémový uzel je hláska, která zastupuje hlásky dvě. Při slovotvorné analýze je zároveň poslední hláskou základu a první hláskou formantu.

Dokulil (1962, s. 139) definuje morfémový uzel jako *hlásku, která vzhledem k slovotvornému systému zastupuje dvě stejné nebo různé, foneticky však blízké hlásky, z nichž jedna náleží základu, druhá k formantu.*

Shodné pojetí uvádí i Mališ, Machová v *Současném českém jazyce* (1999, s. 13). *U přídavných jmen je obvyklá přípona-ský: učitelský, venkovský, mužský, francouzský, vlašský. Končí-li slovotvorný základ na-k nebo -c, nahrazuje základní příponu-ský její poziční varianta -cký: dělník – dělnický. Příponu-cký lze vyčlenit pouze za cenu překrývání hranic základu a formantu a vzniku tzv. morfémového uzlu.*

Domažlický od Domažlic

SZ: Domažlic-

SF: -cký (c + ský)

Morfémový uzel: -c-

Morfematický uzel je tedy asimilační a poté i grafickou (písemnou) redukcí hranic základu a formantu (srov. Brandýští občané – dobříšští rodáci).

Čermák (2012, s. 31) nahlíží na problematiku následovně: *Na místě styku (hranice) dvou morfémů (=morfémový šev), v závislosti na fonologické povaze tohoto sousedství, může dojít k redukcí (fúzi) některého fonému, zvláště jsou-li vedle sebe fonémy stejné nebo podobné, srov. čes-ský, ale český, ob-vléct, ale obléct, Habsburk-ský, ale habsburský aj. Při morfematickém rozboru se pak tato splynulina, takto společný foném (=morfémový uzel) musí rozložit a rekonstruovat do svých původních východisek; přítomnost živého morfému se tu totiž stále vycítuje.*

8 SLOVOTVORNÉ A MORFEMATICKÉ TERMÍNY A JEJICH DIDAKTICKÁ APLIKACE V UČEBNÍCÍCH PRO ZŠ

Schopnost provést správně slovotvorný rozbor je pro žáky základních škol důležitá. Pro pravopisnou stránku jazyka, které je ve výuce na základních školách věnována největší pozornost, je schopnost poznat slovo základové a slova příbuzná nezbytná. Děti se mechanicky naučí seznam vyjmenovaných slov, ale v textu se mnohem častěji setkají s jejich modifikacemi, se slovy odvozenými.

Proto se v této části práce budu věnovat zpracování slovotvorných a morfematických termínů v učebnicích pro základní školy. Zaměřím se především na to, zda jsou pojmy prezentovány přesně a jednoznačně a jestli jsou termíny prezentovány v souladu s vědeckým pojetím. Pozornost budu věnovat rovněž tomu, není-li výklad zjednodušený na úkor správnosti.

Tato problematika by měla být obsažena v učivu rozmezí čtvrté až šesté třídy, tedy přibližně desetiletých dětí. K analýze jsem zvolila učebnice pro pátý ročník základní školy.

Výběr analyzovaných učebnic je náhodný, jedná se o sondu. Při výběru jsem upřednostňovala učebnice s tzv. ministerskou doložkou, která by měla zaručit kvalitu učebnic. Analýza proběhne pouze na vzorku učebnic dostačujících pro demonstraci pojetí a didaktického zpracování pojmů.

8.1 KRITÉRIA HODNOCENÍ

Podle Čechové (1989, str. 84-92) jsou základní informace, které by měla učebnice žákům poskytnout následující:

- Základní poučení o způsobech tvoření slov v češtině (derivace, kompozice, abreviace)
- Slova odvozená by měli žáci rozlišovat podle toho, které slovotvorné prostředky byly při tvoření použity
- Rozlišit slovotvorný rozbor od zkoumání stavby slova
- Rozlišit slova motivovaná a nemotivovaná

-
- Znat termín *základové slovo*, chápat jeho formální i významovou stránku
 - Znat termín *slovo odvozené*
 - Žáci prvního stupně by měli znát termín *příponová část*
 - Žáci druhého stupně by měli rozlišovat příponu a koncovku

8.2 EVA HÁJKOVÁ, VĚRA KOČÁRKOVÁ – ČEŠTINA PRO 5. ROČNÍK ZÁKLADNÍ ŠKOLY

Autorky uvádějí základní poučení o derivaci, jiné slovotvorné způsoby nezmiňují.

Tvoření slov pomocí předpon a přípon se nazývá odvozování. Takto vytvořená slova jsou slova odvozená (s. 33).

Kapitoly se slovotvornou tematikou bývají v učebnicích zpravidla uvedeny vymezením slov příbuzných a také kořene. *Nejmenší část slova, která je společná slovům příbuzným, se nazývá kořen slova. Slova příbuzná tvoříme přidáváním předpon a částí příponové ke kořeni slova (s. 28-29).*

Dále je pozornost věnována části příponové, tedy příponě a koncovce. Podle Didaktiky češtiny (Čechová, 1989, s. 84-92) by mělo být v rámci didaktického zjednodušení vyčlenění koncovky z tzv. „části příponové“ uváděno až v učebních materiálech pro druhý stupeň základní školy, tedy od šesté třídy výš. Autorky zahrnuly tuto problematiku už do učebnice pro třídu pátou. Naproti tomu předpony nevymezují vůbec.

Části příponové se skládají z přípon a koncovek. Příponou tvoříme nové slovo (slovo s novým významem). Koncovkou tvoříme jiný tvar téhož slova. Koncovku mají pouze slova ohebná. Jen ta mohou mít jiné tvary (s. 33).

Poslední definice má upozornit žáky na rozdílnost pojmů základové slovo a slovotvorný základ. *Základové slovo je slovo, ze kterého bylo odvozené slovo přímo vytvořeno. Společná část slova odvozeného a slova základového se nazývá slovotvorný základ (s. 34).*

Přestože autorky do výkladu zahrnuly některé rozšiřující učivo (např. termín *koncovka*), nevymezily několik pojmů základních. Termín *přípona* je zmíněn pouze

v souvislosti s tvořením příbuzných slov. Samostatně vymezená není. Dále neuvádějí poučku, která by naučila žáky rozlišovat slovotvorný rozbor od zkoumání stavby slova.

8.3 ILONA BALKÓ, LUDMILA ZIMOVÁ – ČESKÝ JAZYK PRO 5. ROČNÍK ZÁKLADNÍ ŠKOLY

Také tento kolektiv autorek primárně podává informace o slovotvorném způsobu derivace. Vymezují pojmy slovo základové a slovo odvozené.

Slova kovář, kovářka, kovárna, kovářství, kovářský, podkova apod. spolu souvisejí nejen svým významem (jsou příbuzná se slovem kovat), nýbrž i svým způsobem utvoření. Všechna byla odvozena. Odvozování je způsob tvoření slov. Slovo odvozené souvisí svým vznikem se slovem základovým. Pomocí slova základového můžeme vyložit význam slova odvozeného (kovárna je místo, kde pracuje kovář). I samo slovo základové může být odvozené (kovář-kovářka) (s. 50).

Termín slovotvorný základ definují jako *tu část slova, kterou má slovo odvozené společnou se slovem základovým (kovářka, kovářský, kovářství) (s. 50).*

Na rozdíl od předchozí učebnice vymezují kromě přípony a koncovky také předponu. *Předpona se připojuje před slovotvorný základ a obměňuje jeho význam. Slovotvorným základem je vždy celé slovo (měnit – přeměnit, štěstí – neštěstí). Přípona je ta část slova, kterou bylo slovo odvozeno (-ka, -ský, -ství). Vytváří se jí slovo s novým významem, který můžeme vysvětlit z významu slova základového (řemeslník = člověk, který provozuje řemeslo, podnikatel = člověk, který podniká, kovový = zhotovený z kovu, kovaný = vyrobený kování) (s. 51).*

Obdobně jako u předchozí učebnice autorky vyčleňují koncovku a příponu. Didakticky zjednodušený termín *příponová část* neuvádějí.

Koncovka zařazuje slovo k ohebnému slovnímu druhu a vyjadřuje u jmen rod, číslo a pád (kladivem, malý), u sloves osobu, čas a způsob (znamená, píšeš, jdi! Nes(-)!). Koncovka základového slova se nestává součástí slova odvozeného (podkova – podkovář). Pomocí koncovky však můžeme též tvořit slova odvozováním (změnit – změna) (s. 52).

Kromě vymezení koncovky zvolily autorky další nastavbové informace, a to tvoření slov pomocí koncovky – konverzi.

8.4 JANA ŠTROBLOVÁ – ČESKÝ JAZYK PRO PÁTÝ ROČNÍK

Kapitolu o stavbě slova opět otevírá vymezení slov příbuzných. Slovům, která mají společný kořen a jsou si blízka i významem, říkáme slova příbuzná (s. 5).

V definici předponové a příponové části autorka užívá pojem kořen, jehož vymezení chybí. Část slova před kořenem se nazývá část předponová. Část slova za kořenem, která mění význam slova, se nazývá část příponová. Pomocí předpon a přípon tvoříme nová slova. Část předponová může být tvořena jednou nebo více předponami (nevyzpytatelný). Část příponová může být tvořena jednou nebo několika příponami anebo příponou a koncovkou (s. 5)

I přesto, že autorka zvolila za účelem didaktického zjednodušení pojem příponová část, který umožňuje vydělovat příponu a koncovku dohromady (nerozlišovat je samostatně), zařadila do výkladu i samostatný pojem koncovka.

V některých slovech je za kořenem slova připojena koncovka. Koncovka je ta část slova, která se v různých tvarech téhož slova mění. Koncovky mohou být pádové nebo osobní.

Dále objasňuje pojem stavba slova, slovtvorný rozbor však nezahrnuje do výkladu.

Zkoumáme-li stavbu slova, rozlišujeme kořen, předponu a příponu (s. 6).

Autorka uvádí definici pojmu slovtvorný základ. V definici užívá termíny jako slovo základové a slova odvozená, aniž by je v učebnici vymezila. Slovo základové a slova od něho odvozená mají společnou část, která se nazývá slovtvorný základ (s. 7).

8.5 LUDMILA KONOPKOVÁ, VĚRA TENČLOVÁ – ČESKÝ JAZYK PRO 5. ROČNÍK ZÁKLADNÍ ŠKOLY

V úvodu se autorky věnují vymezení rozdílů mezi slovy příbuznými a tvary slov. V souvislosti s různými tvary slov jsou v uvedených příkladech vyčleněny koncovky. Rozlišeny jsou koncovky pádové, osobní, infinitivní a také koncovka přičestí minulého. Podle mého názoru je tento termín (*koncovka přičestí minulého*) nad rámec učiva pro pátou třídu základní školy.

Derivace je charakterizována jako *postup, kterým od jiných slov získáváme nová slova s pozměněným významem. Slovo, o které se opírá slovo odvozené, je slovo základové, vždy k novému slovu nejbližší a příbuzné (s. 48).*

Následně je uvedena definice, která učí žáky rozlišovat slova odvozená podle toho, které slovotvorné prostředky byly použity. *Společná část slova odvozeného a základového je slovotvorný základ. Za slovotvorný základ se připojuje přípona (-ář, -na, -iště, -ský aj.) Odvozuje se slovo s novým významem (s. 49).*

V této definici je uveden pojem přípona, ale chybí vyčlenění koncovky. To je podle mého názoru chybné. Pojem, který zahrnuje oba termíny- příponu i koncovku, se nazývá příponová část.

Předponu vymezují autorky takto: *Před slovotvorný základ se připojuje předpona (nad-, roz-, vy- aj.), která obměňuje význam slova (s. 52).*

Mezi praktická cvičení jsou zařazena cvičení typu „najdi kořen obou slov“ i přesto, že pojem kořen vysvětlen není. Následně se objevuje úkol, jehož zadání zní: *Mezi slova odvozená se vloudila slova neutvořená (prvotní). Najdeš je? (s.48),* aniž by byli žáci poučeni o existenci motivovaných a nemotivovaných slov.

8.6 ZDEŇKA DVOŘÁKOVÁ, VLASTIMIL STYBLÍK, KARLA ONDRÁŠKOVÁ - ČESKÝ JAZYK PRO 5. ROČNÍK ZÁKLADNÍ ŠKOLY

Kolektiv autorů otevírá kapitolu Stavba slova poučkou o předponové a příponové části. Předponovou část může tvořit jedna předpona (vý / slovnost) nebo více předpon

(ne/vý /slovně). Příponovou část může tvořit jedna přípona (slov/ník) nebo více přípon (výslov/n/ost)(s. 22).

V této poučce je podle mého názoru uvedený nevhodný příklad. Na stavbě slova „výslov /n /ost“ demonstrují možnou existenci několika přípon. Použití slova, kde je jedna z přípon kmenotvorná, napříč tomu, že kmenotvorné přípony tato učebnice z důvodu didaktického zjednodušení nevyčleňuje, je podle mého názoru nevhodné. Dítě může být tímto výkladem zmatené, protože v tomto případě není základ slova a přípona (výslov/n) samostatně existující slovo.

Příponová část slov může vedle přípony nebo přípon zahrnovat i koncovku (chvilička, slovičko). Koncovky v různých tvarech téhož slova se mění: podle pádu a čísla (slovníku, slovníkem, slovníky) – koncovky pádové; podle osoby a čísla (vyslovím, vyslovíš, vyslovíme) – koncovky osobní. V některých slovech je koncovka připojena hned za kořen (slovo, slova, slovu, slovem) (s. 23).

Tato učebnice je určena žákům páté třídy. Podle Čechové (1989, s 84 – 92) by měli děti v pátém ročníku znát pojem příponová část, rozlišování přípony a koncovky řadí až mezi učivo druhého stupně, tedy pro ročník šestý a ročníky následující.

Přestože jsou ve výkladu zahrnuty informace navíc (tedy koncovky), autoři se rozhodli pro didaktické zjednodušení, které se projevilo ve výkladu druhů koncovek. Autoři nezařadili mezi koncovky osobní a pádové koncovky infinitivní. Tvůrci tedy nezmínili pojem kmenotvorná přípona a infinitivní koncovka. Toto záměrné vypuštění několika termínů má své opodstatnění. Je funkční učit děti pro začátek „základní“, nebo spíše frekventovanější pojmy, se kterými přijdou do kontaktu častěji.

Další poučka poukazuje na odlišnost termínů stavba slova a tvoření slova. Jako jediná z analyzovaných učebnic splňuje to kritérium z Didaktiky češtiny, které říká, že by učební materiály měly poskytovat dostatek informací k rozlišování slovotvorného rozboru a stavby slova.

Je rozdíl mezi určením stavby slova (předpony, kořene, přípony) a mezi určením, jak bylo slovo utvořeno. Nové slovo se netvoří spojením kořenu s předponou a příponou,

nýbrž tvoří se ze slova, které už v jazyce existuje. Stavba slova: Slovo pralesní má s příbuznými slovy les a prales společný kořen les a je v něm předpona pra- a přípona –ní.

Tvoření slova: Slovo pralesní nevzniklo připojením předpony pra- a přípony –ní ke kořenu les, nýbrž bylo utvořeno postupně: ze základového slova les bylo předponou pra- odvozeno slovo prales a teprve pak bylo ze základového slova prales odvozeno příponou –ní slovo pralesní. Podobně příbuzná slova lékařka, lék a lékař mají společný kořen lék, ale slovo lékařka nevzniklo připojením přípon –ař a –ka ke kořenu lék, nýbrž nejprve bylo od slova lék odvozeno příponou –ař slovo lékař a pak bylo od slova lékař odvozeno příponou –ka slovo lékařka.

Slovo, z kterého se tvoří nové (odvozené) slovo, se nazývá základové slovo.

Ta část základového slova, kterou přejímá slovo odvozené, se nazývá slovotvorný základ (2003, s. 25).

Tato poučka poukazuje na rozdílnost mezi slovotvorným rozbohem a vznikem slova. Na příkladech ukazuje, že odvozování je postupný proces. Do opozice staví slovotvorný rozbor neboli mechanické rozčlenění slovního tvaru na samostatné morfy.

Učebnice zmiňuje i problematické místo slovotvorby, nejednoznačné vydělení hranice mezi základem a formantem.

Poznatky o tvoření slov využíváme i při dělení slov na konci řádku. Slova na konci řádku dělíme podle slabik: la-vi-ce, ble-dý, ba-nán, ú-kol. Kde není hranice slabik zřetelná, řídíme se utvořením slova: prů-smyk, zim-ní, po-chůz-ka, vy-kop-nout. Tam, kde není jasné, jak bylo slovo utvořeno, můžeme dělit různě: ci-tron i cit-ron, če-ský i čes-ký, bás-ně i bá-sně (s. 26).

Také zde nalezneme poučku o možné alternaci hlásek v kořeni slova při odvozování. Praktická cvičení jsou rozmanitého charakteru. Jedná se o vymýšlení slov příbuzných ke slovům uvedeným, rozlišování na základě významu, zda se jedná o slova příbuzná nebo nikoli, provést slovotvorný rozbor a podobně.

Tato učebnice zahrnuje většinu pojmů, které by se podle Didaktiky češtiny (Čechová, Styblík, 1989) měli žáci v pátém ročníku naučit. Nezmiňují však motivovanost, takže žáci nejsou schopni rozlišit slova motivovaná a nemotivovaná.

8.7 HELENA CHÝLOVÁ, ZITA JANÁČKOVÁ, EVA MINÁŘOVÁ, JITKA ZBOŘILOVÁ – ČESKÝ JAZYK 5: UČEBNICE PRO 5. ROČNÍK

V této učebnici je kapitola o stavbě slova a tvoření slov uvedena problematikou rozdílnosti mezi předponou a předložkou. Až poté autoři zařadili pojmy slovo tvorby.

- *„Kořen je část slova, která určuje věcný význam slova a je společnou částí slov příbuzných (převozník).*
- *Jako rostlina neroste bez kořene, také slovo bez kořene neexistuje.*
- *Předpona je část slova, která stojí na začátku slova před kořenem a obměňuje jeho význam (převozník).*
- *Přípona je část slova, která stojí za kořenem, u slov ohebných mezi kořenem a koncovkou (převozník, převozníka).*
- *Koncovka je část slova, která se při ohýbání slov (skloňování a časování) mění (převozníka – 2. pád č.j., děláš – 2. os. č.j., způs. ozn., čas přít.).*
- *Koncovka může být i nulová, bývá to často v 1. pádě jednotného čísla podstatných jmen (převozník0, kost0) (s. 15).*

V této učebnici se poprvé objevuje termín nulová koncovka. Všechny učebnice tuto problematiku nechávají stranou. Ani nezmiňují možnost, že může slovo existovat bez koncovky. Tato učebnice ji zmiňuje a navíc osvětluje fakt, že i když koncovka v tvaru slova přímo není, z jazykové stránky tam je, ale nulová. Další poučka radí, jak rozlišit příponu od koncovky.

Chceme-li odlišit koncovku od přípony, začneme slovo ohýbat (skloňovat nebo časovat), abychom koncovku našli: mlékárna – mlékárny – mlékárně (s. 15).

Také tato poučka je velmi vhodná, v ostatních učebnicích se kromě několika málo příkladů žádné zobecněné pravidlo neobjevuje.

8.8 HANA MIKULENKOVÁ - ČESKÝ JAZYK 5: UČEBNICE PRO PÁTÝ ROČNÍK

Obdobně jako učebnice předchozí i tato prvotně definuje slova příbuzná. Ke kořeni slova můžeme přidávat předpony a přípony, a tvořit tak další slova. Slova vytvořená od stejného kořene se nazývají slova příbuzná a mají blízké významy.

Ve vymezení je zahrnut termín kořen, jehož význam ale objasněn není. Následují definice slovotvorných formantů.

Předpona je část slova, která je připojena před kořenem. Může být jedna, dvě, ale i více. Předpona obměňuje význam slova, ale nemění jeho slovní druh.

Přípona je připojena za kořenem slova. Může být jedna i více. Přípona obměňuje význam slova a může změnit i jeho slovní druh.

Součástí přípony může být koncovka. Koncovka pouze mění tvar slova (s. 23).

Autorka neuvádí termín příponová část, definuje samostatně příponu i koncovku. Následují základní informace o slovotvorném způsobu odvozování. Tvoření slov pomocí předpon a přípon se nazývá odvozování. Takto vytvořená slova jsou slova odvozená.

V předchozí definici jsou uvedeny termíny přípona a koncovka. V této poučce ale autorka uvádí termín příponová část, který je z mého pohledu vhodný jen v tom případě, pokud se žáci neučí vyčleňovat příponu a koncovku samostatně. Pokud žáci umí rozlišit jednotlivé morfy, které tzv. „část příponovou“ tvoří, je podle mého názoru termín příponová část nadbytečný.

Části příponové se skládají z přípon. Součástí poslední přípony bývá koncovka. Příponou tvoříme nové slovo – slovo s novým významem. Koncovkou tvoříme jiný tvar téhož slova. Koncovku mají jen slova ohebná, jen ta mohou mít jiné tvary (s. 24).

Definice je podle mého názoru chybná. Uvádí, že součástí přípony bývá koncovka, což není pravda. Koncovka stojí za příponou, ale není její součástí. Toto vymezení by bylo správné, pokud by pojem přípona byl nahrazen inkluzivním pojmem příponová část.

Pojem koncovka je vymezen, ale její druhy jsou ve výkladu opominuty. Na definici přípony a koncovky autorka demonstruje rozdílnost mezi slovy příbuznými a tvary slova.

Základové slovo je slovo, ze kterého bylo slovo odvozené přímo vytvořeno.
Společná část slova základového a slova odvozeného se nazývá slovotvorný základ. (s. 24)

9 KOMPARACE TERMÍNŮ V JEDNOTLIVÝCH UČEBNICÍCH

Stěžejním tématem mé práce je pojetí přípony a koncovky. Pro lepší přehlednost daných vymezení a pojetí jsem vypracovala tabulku, kde jsou jednotlivé definice uvedeny. Učebnice jsou uvedeny ve stejném pořadí, jako v praktické části této práce, tedy vzestupně podle roku vydání.

	Příponová část	Přípona	Koncovka
Učebnice 1	Části příponové se skládají z přípon a koncovek.	Příponou tvoříme nové slovo (slovo s novým významem).	Koncovkou tvoříme jiný tvar téhož slova.
Učebnice 2		Přípona je ta část slova, kterou bylo slovo odvozeno. Vytváří se jí slovo s novým významem, který můžeme vysvětlit z významu slova základového.	Koncovka zařazuje slovo k ohebnému slovnímu druhu. Koncovka základového slova se nestává součástí slova odvozeného. Pomocí koncovky však můžeme též tvořit slova odvozováním.
Učebnice 3	Část slova za kořenem, která mění význam slova. Může být tvořena jednou nebo několika příponami anebo příponou a koncovkou.		Koncovka je ta část slova, která se v různých tvarech téhož slova mění.

Učebnice 4		Za slovotvorný základ se připojuje přípona. Odvozuje slovo s novým významem.	
Učebnice 5	Příponovou část může tvořit jedna přípona nebo více přípon. Příponová část může vedle přípony nebo přípon zahrnovat i koncovku.		Koncovky v různých tvarech téhož slova se mění podle pádu a osoby.
Učebnice 6		Přípona je část slova, která stojí za kořenem, u slov ohebných mezi kořenem a koncovkou.	Koncovka je část slova, která se při ohýbání slov mění.
Učebnice 7		Přípona je připojena za kořenem slova. Může být jedna i více. Přípona obměňuje význam slova a může změnit i jeho slovní druh.	Součástí přípony může být koncovka. Koncovka pouze mění tvar slova.

Z tabulky je zřejmé, že vymezení pojmu příponová část je ve všech učebnicích veskrze stejné. Tento pojem zahrnuje veškeré přípony a koncovky slova. Z mého pohledu je však nadbytečné užívat pojem *příponová část*, který je zastřešujícím pojmem pro

termíny *přípona* a *koncovka*, když jsou v následujícím výkladu tyto termíny samostatně vymezeny. Termín *příponová část* by měl být podle mého názoru užíván pouze za účelem didaktického zjednodušení.

Ve vymezení pojmu *přípona* v učebnici č. 2 nacházím jisté nesrovnalosti. *Přípona* je zde charakterizována jako *ta část slova, kterou bylo slovo odvozeno*. Tato definice se mi zdá přinejmenším neúplná. Autoři zcela opomíjejí jiné slovotvorné formanty, které se na procesu tvoření slov podílí. Myslím si, že ostatní definice jsou správné.

Co se týká vymezení pojmu *koncovka*, definice uvedená v učebnici č. 7 je podle mého názoru chybná. Autoři uvádí, že *součástí přípony může být koncovka (s. 23)*. To je chybné tvrzení, *koncovka* stojí za *příponou*, ale jedná se o dva zcela samostatné a rozdílné pojmy. Proto považuji za nevhodné definovat *koncovku* jako „*součást přípony*“. Další definice jsou opět náležité.

10 ZÁVĚR

Hlavní téma této práce je pojetí přípony a koncovky v současné české lingvistice. Zaměřila jsem se na porovnávání jednotlivých vymezení z pohledu morfematiky a slovtvorby.

V teoretické části jsem zmapovala definice z předních českých slovtvorných publikací a mluvnic. Cílem teoretické části bylo postihnout posuny v pojetí daných termínů od vymezení starších k těm současným. Pojetí v analyzovaných publikacích se výrazně neliší. Původní chápání daných termínů se v průběhu padesáti let, v jejichž rozmezí byly zkoumané publikace vydány, zásadně nezměnilo. Drtivá většina zkoumaných publikací (především Akademická mluvnic češtiny ve slovtvorné části) čerpala informace a opírala se o stěžejní dílo české slovtvorby Tvoření slov v češtině 1 z roku 1962 Miloše Dokulila. Avšak zaznamenala jsem drobné rozdíly v pojetí zkoumaných termínů. Tím se tedy potvrdila má původní hypotéza, ve které jsem se domnívala, že alespoň k drobným posunům v chápání termínů dojde.

Například v problematice zabývající se rozlišováním druhů sufixů se setkáme s nepatrnými odlišnostmi. Dokulil (1962) vymezuje čtyři typy přípon (slovtvornou příponu, kmenotvornou příponu, slovnědruhovou mluvnickou příponu a tvarovou mluvnickou příponu). Čermák rozlišuje druhů pět. Mezi typy přípon navíc řadí konektém.

Odlišné pojetí se také projevilo například ve vymezení druhů koncovek. Zatímco Havránek a Jedlička v ČM (1988) rozlišují koncovky pádové a osobní, PMČ (2008) vyčleňuje navíc koncovky infinitivní. Encyklopedický slovník češtiny (2002) uvádí čtyři typy koncovek. Pádové, osobní, infinitivní a rodové.

Pojetí vztahu přípony a koncovky je také v odborných publikacích chápáno rozdílně. Například PMČ chápe příponu a koncovku nezávisle, pokud se uvádí sufix, je jím –dlo ve slově prádlo. Pokud uvádí koncovku, je jí –o ve slově prádlo. Rozdílné pojetí je uplatněno např. v Akademické mluvnicí češtiny (1986) nebo v publikaci Čeština – řeč a jazyk (2000). Zde se přiklání k pojetí inkluzivnímu, které zpravidla spočívá ve vydělení koncovky i při určování přípony (např. plati-dl(o)).

S rozdílným pojetím se setkáváme také v chápání morfému tvořící infinitiv. Havránek a Jedlička (1988) nebo Encyklopedický slovník češtiny (2002) tento morfém vymezují jako příponu. Na rozdíl od Příruční mluvnice češtiny (2008), kde je stejný morfém označován jako koncovka.

Kromě stěžejních témat práce, jimiž jsou přípona a koncovka, jsem porovnávala pojetí i dalších morfematických a slovtvorných pojmů. Věnovala jsem pozornost zejména termínům společným pro oba obory. Také jsem se zabývala problémovými místy, kde může vyčlenění přípony a koncovky působit problémy.

V praktické části jsem analyzovala sedm učebnic českého jazyka pro základní školy. Výběr učebnic byl náhodný, preferovala jsem ale ty, které získaly ministerskou doložku, jež by měla svědčit o jejich kvalitě.

Stejně jako v části teoretické jsem se zaměřila na vymezení termínů z oblasti slovtvorby a morfematiky. Hodnotila jsem, zda učebnice uvádějí veškeré termíny, které by podle Didaktiky češtiny (Čechová, Styblík, 1989) uvádět měly. Podle mých zjištění většinu termínů učebnice obsahují, žádná z nich však nevymezuje termíny motivovaná a nemotivovaná slova. Některé učebnice vymezovaly pojmy přípona a koncovka současně s pojmem příponová část, což je podle mého názoru nadbytečné. Pojem příponová část je didakticky zjednodušený, zahrnuje oba tyto termíny. Také jsem věnovala pozornost tomu, zda jsou termíny srozumitelné a vymezeny ve shodě s odbornými definicemi. Tato hypotéza se následně potvrdila. Také hypotéza, která předpokládá, že v učebnicích pro pátou třídu nebude definována kmenotvorná přípona především z důvodu didaktického zjednodušení, se potvrdila.

Podle výsledků analýzy provedené v učebnicích pro základní školy se domnívám, že ani ministerská doložka není jednoznačnou zárukou kvality zpracování výkladu. Několikrát jsem se setkala s použitím termínu, který nebyl v učebnici definován. Na základě těchto zjištění se domnívám, že je stále nutné zkvalitňovat učební materiály.

11 SEZNAM LITERATURY

Internetové zdroje

Morfematika. *Internetová jazyková příručka* [online]. [cit. 2012-06-17]. Dostupné z: <http://prirucka.ujc.cas.cz/?id=778>

Odborné publikace

ČECHOVÁ, Marie a kol. *Čeština-řeč a jazyk*. Praha: ISV, 2000. ISBN 80-85866-57-9

ČECHOVÁ, Marie; STYBLÍK, Vlastimil. *Didaktika češtiny*. Praha: SPN, 1989. ISBN 80-04-22439-3

ČERMÁK, František. *Morfematika a slovtvorba češtiny*. Praha: Lidové noviny, 2012, s. 46. ISBN 978-80-7422-146-0

DOKULIL, Miloš. *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. Praha: Academia, 1962.

GREPL, Miroslav a kol. *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Lidové noviny, 2008. ISBN 80-7106-134-4

HAVRÁNEK, Bohuslav; JEDLIČKA, Alois. *Česká mluvnice*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1988.

JEDLIČKA, Alois. Základní práce o tvoření slov v češtině. *Naše řeč*. 1962, roč. 45, 9-10. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4921>

KOL. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2002. ISBN 80-7106-484-X

MALIŠ, Otakar a kol. *Současný český jazyk: Lexikologie (Nauka o tvoření slov, lexikografie, slang)*. Praha: Karolinum, 1999. ISBN 80-7184-222-2

PETR, Jan a kol. *Mluvnice češtiny I. (Slovotvorba)*. Praha: Academia, 1986.

ŠMILAUER, Vladimír. *Novočeské tvoření slov*. Praha: SPN, 1971.

Učebnice pro základní školy

BALKÓ, Ilona; ZIMOVÁ, Ludmila. *Český jazyk pro 5. ročník základní školy*. Praha: FORTUNA, 1994. ISBN 80-7168-138-5

HÁJKOVÁ, Eva; KOČÁRKOVÁ, Věra. *Čeština pro 5. ročník základní školy*. Úvaly: JINAN, 1993.

CHÝLOVÁ, Helena a kol. *Český jazyk 5: učebnice pro 5. ročník*. Brno: Nová škola, 2005. ISBN 80-85607-76-X

KONOPKOVÁ, Ludmila; TENČLOVÁ, Věra. *Český jazyk pro 5. ročník základní školy*. Praha: FORTUNA, 1998. ISBN 80-7168-575-5

MIKULENKOVÁ, Hana. *Český jazyk 5: učebnice pro pátý ročník*. Olomouc: Prodos, 2008. ISBN 978-80-7230-217-8

STYBLÍK, Vlastimil a kol. *Český jazyk pro 5. ročník základní školy*. Praha: SPN, 2003. ISBN 80-7235-156-7

ŠTROBLOVÁ, Jana. *Český jazyk pro pátý ročník*. Praha: ALTER, 1996. ISBN 80-85775-51-4

12 SEZNAM ZKRATEK

TSC1 – Tvoření slov v češtině 1

NTS – Novočeské tvoření slov

ČM – Česká mluvnice

MČ1 – Mluvnice češtiny 1

DČ – Didaktika češtiny

SČJ – Současný český jazyk

ČŘJ – Čeština – řeč a jazyk

ESČ – Encyklopedický slovník češtiny

PMČ – Příruční mluvnice češtiny

MSČ – Morfematika a slovtvorba češtiny

13 RESUMÉ

The theme of this work is called 'The Concept of Endings and Suffixes in Contemporary Czech Linguistics'. The work is divided into two parts, theoretical and practical.

In the theoretical part, I collected professional definitions of suffix and ending. I compared concepts of the terms in word formation and morphematics. I also dealt with other terms that are common to both disciplines.

In the practical part, I analyzed the Czech language textbooks for primary schools. I examined morphematical and derivational terms. I focused on the problem of defining endings and suffixes, if they are in accordance with the definitions of science.